

Poziom i struktura dochodów indywidualnych gospodarstw rolniczych w latach 1987-1998

1. Wstęp

Problem dochodów w rolnictwie jest zjawiskiem złożonym i interesującym, chociażby z punktu widzenia poziomu życia ludności rolniczej. Obecnie zauważa się, iż właśnie na zagadnieniu dochodowości gospodarstw rolniczych swoją uwagę skupiają zarówno rządy, ugrupowania polityczne, organizacje rolnicze, jak i ośrodki naukowo-badawcze.

Na podjęcie tematu badawczego miało wpływ wiele czynników, wśród których należy wymienić: pogarszającą się sytuację bytową rodzin rolniczych, proces wyludniania obszarów wiejskich, coraz słabsze wyposażenie gospodarstw w środki do produkcji czy też rosnące wydatki budżetowe związane ze wspieraniem rolnictwa.

Zapoczątkowane w 1989 roku urynkowanie gospodarki żywnościowej mocno dotknęło rolnictwo. Dochód wypracowany w tym dziale gospodarki narodowej był zawsze niższy od dochodów uzyskiwanych w pozostałych działach. Transformacja systemowa ukształtowała zupełnie nową sytuację w zakresie dochodów rolniczych i pogłębiła zjawisko dysparytetu dochodowego.

W dobie wejścia do Unii Europejskiej o sile polskiego rolnictwa będą decydować szybkie możliwości adaptacyjne gospodarstw do nowych warunków rynkowych oraz efekt ekonomiczny, czyli dochód rolniczy z gospodarstwa.

Dochód uzyskiwany w gospodarstwie wyznacza ogólną sytuację bytową rolnika i jego rodziny. Wielkość dochodu wpływa między innymi na poziom i strukturę spożycia artykułów żywnościowych oraz dóbr trwałego użytkowania, a także wielkość wydatków na oświatę, kulturę i ochronę zdrowia. Dochody determinują wzrost potencjału produkcyjnego oraz tempo rozwoju gospodarstw, jak również warunkują przemiany kulturowe i społeczne zachodzące na wsi.

Te i inne czynniki powodują, że sytuacja dochodowa gospodarstw rolniczych w określonych grupach gospodarstw jest wysoce zróżnicowana.

Za cel główny pracy przyjęto określenie poziomu i zróżnicowania dochodów gospodarstw rolniczych w zależności od typu produkcyjnego gospodarstwa. Celem dodatkowym było:

- ustalenie źródeł i struktury dochodów osiąganych przez gospodarstwa rolnicze,
- uzyskanie odpowiedzi na pytanie, jak kształtowała się sytuacja dochodowa gospodarstw w okresie transformacji systemowej,
- porównanie dochodów uzyskiwanych w gospodarstwach rolniczych z dochodami w innych działach gospodarki.

2. Materiał badawczy i metoda badań

Materiał badawczy stanowią dane liczbowe dotyczące gospodarstw indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną dla IERiGŻ. Wyniki rachunkowości rolnej gospodarstw indywidualnych zawierają podstawowe dane liczbowe o gospodarstwach i obejmują między innymi następujący zakres informacji: obszar gospodarstwa i klasyfikację gruntów, użytkowanie gruntów i strukturę zasiewów, nakłady pracy żywej i uprzedmiotowionej, wartość składników majątkowych, poziom zadłużenia gospodarstw, kategorie produkcyjno-ekonomiczne, obroty produktów towarowych i nietowarowych.

Szczegółowymi analizami objęto 206 gospodarstw rozmieszczonych na obszarze 16 regionów Polski, w których rolnicy w latach 1987-1998 prowadzili nieprzerwanie rachunkowość rolną.

Zbiorowość gospodarstw prowadzących rachunkowość nie stanowi próby reprezentatywnej. Nie przedstawia zatem zgodnie ze wszystkimi regułami statystycznymi całej zbiorowości gospodarstw indywidualnych w Polsce. Zbiór gospodarstw jest próbą celową. Przy doborze gospodarstw kierowano się przede wszystkim ciągłością gromadzenia danych. Wszystkie badane gospodarstwa prowadzą nieprzerwanie od 1987 do 1998 roku rachunkowość rolną, której wyniki są gromadzone przez Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej. Ciągłość prowadzenia zapisów pozwala na zbadanie tendencji w badanych gospodarstwach.

W celu porównania wyników produkcyjnych i finansowych gospodarstw dokonano grupowania obiektów metodą taksonomii wrocławskiej. Metoda ta pozwoliła podzielić badaną zbiorowość obiektów na jednorodne grupy, w skład których wchodziły obiekty najbardziej do siebie podobne. Podstawą grupowania były trzy cechy diagnostyczne: wskaźnik bonitacji gleb, powierzchnia użytków rolnych i udział trwałych użytków zielonych w strukturze użytków rolnych.

W wyniku grupowania gospodarstw metodą dendrytową otrzymano 7 jednorodnych obiektów, które potraktowano jako typy produkcyjne gospodarstw. Wydzielone typy produkcyjne na potrzeby analizy przyjęły nazwy od regionu geograficznego, w którym się znajdują. I tak wydzielono następujące typy produkcyjne: Regionu Wyżynnego, Środkowo-wschodniej Polski, Środkowej Polski, Regionu Pojezierzy, Regionu Górskiego, Północno-wschodniej Polski, Środkowo-zachodniej Polski.

3. Wyniki badań

3.1. Charakterystyka typów produkcyjnych gospodarstw

Charakterystyki potencjału produkcyjnego gospodarstw w typach produkcyjnych dokonano na podstawie wybranych cech diagnostycznych.

Najślabszymi warunkami gospodarowania charakteryzują się typy: T_2 – Środkowo-wschodniej Polski, T_5 – Regionu Górskiego oraz T_1 – Regionu Wyżynnego. Wśród nich najmniejszą powierzchnią użytków rolnych (6,91 ha) charakteryzowały się gospodarstwa Regionu Wyżynnego (T_1). Powierzchnia gospodarstw Środkowo-wschodniej Polski (T_2) wyniosła 7,52 ha UR, a Regionu Górskiego (T_5) – 8,4 ha.

Najniższą wartością współczynnika bonitacji gleb (0,74), wskazującą na gleby słabe jakościowo, charakteryzował się typ T_5 – Regionu Górskiego. nieznacznie wyższy wskaźnik – na poziomie 0,77 – ukształtował się w typie Środkowo-wschodniej Polski (T_2). Gospodarstwa reprezentujące typ T_1 – Region Wyżynny charakteryzowały się glebami

średnimi jakościowo, o współczynniku 0.96, który był porównywalny ze wskaźnikiem w typach T_6 – Północno-wschodniej oraz T_7 – Środkowo-zachodniej Polski.

Udział trwałych użytków zielonych w strukturze użytków rolnych w tych typach wahał się od 15% (w typach T_2 – Środkowo-zachodniej Polski oraz T_1 – Regionu Wyżynnego) do 32% w typie T_5 – Regionu Górskiego. Niewielka ilość UR oraz słabe bądź średnie jakościowo gleby zmuszają gospodarstwa do przyjęcia produkcji ukierunkowanej na hodowlę zwierząt. Należy nadmienić, że nie jest to produkcja jednostronnie zwierzęca.

Na tle całej analizowanej zbiorowości najlepszymi warunkami gospodarowania charakteryzowały się typy: T_3 – Środkowej Polski, T_6 – Północno-wschodniej Polski oraz T_7 – Środkowo-zachodniej Polski.

Powierzchnia UR w tych gospodarstwach wyniosła od 13,97 ha w typie T_3 – Środkowej Polski do 14,95 w typie T_6 – Północno-wschodniej Polski. Powierzchnia ta była dwukrotnie wyższa od grup gospodarstw najmniejszych obszarowo.

Wartość współczynnika bonitacji gleb wynosiła od 0,92 w typie T_7 – Środkowo-zachodniej Polski do 1,09 w typie T_3 – Środkowej Polski (niższa jedynie od T_4).

Udział trwałych użytków zielonych w strukturze użytków rolnych w analizowanych typach jest bardzo zróżnicowany i wynosi od 14% w T_3 – Środkowej Polski (najniższy w całej zbiorowości) do ponad 46% w typie T_7 – Środkowo-zachodniej Polski (T_6 – 28%). Wadliwą strukturą UR charakteryzuje się typ T_4 (wysoki udział TUZ – 34%, przy średnich glebach – 1,09), co może powodować obniżenie wyników produkcyjno-ekonomicznych.

Powyższe wyniki prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Typy produkcyjne gospodarstw indywidualnych badanej zbiorowości w latach 1987-1998

Obszar użytków rolnych (ha)	Wskaźnik bonitacji gleb	Udział trwałych użytków zielonych w strukturze użytków rolnych (%)	Symbol i nazwa typu produkcyjnego
do 10	do 0.80	10 – 20	T_2 – typ Środkowo-wschodniej Polski
		20 – 40	T_5 – typ Regionu Górskiego
	0.81 – 1.20	10 – 20	T_1 – typ Regionu Wyżynnego
		20 – 40	T_4 – typ Regionu Pojezierzy
10 – 20	0.81 – 1.20	10 – 20	T_3 – typ Środkowej Polski
		20 – 40	T_6 – typ Północno-wschodniej Polski
		powyżej 40	T_7 – typ Środkowo-zachodniej Polski

Źródło: opracowanie własne

3.2. Wyniki ekonomiczne analizowanych gospodarstw

Dla zilustrowania poziomu i zmian dochodów rolniczych posłużono się następującymi kategoriami dochodowymi: dochód rolniczy netto oraz dochód osobisty (w wyrażeniu nominalnym – według cen bieżących). Wartość wymienionych kategorii dochodowych przeliczono na 1 gospodarstwo, na 1 ha użytków rolnych oraz na 1 osobę pełnozatrudnioną.

Najniższymi dochodami rolniczymi (tab. 2) charakteryzowały się w analizowanym okresie typy T_1 – Regionu Wyżynnego (o słabym potencjale produkcyjnym) oraz typy T_3 – Środkowej Polski, T_6 – Północno-zachodniej Polski i T_7 – Środkowo-zachodniej Polski (o dobrych warunkach gospodarowania). Bardzo podobnie kształtowały się do-

chody osobiste (z wyjątkiem typu T₁ – Regionu Wyżynnego), najniższe były w typie T₇ – Środkowo-zachodniej Polski, T₆ – Północno-wschodniej Polski oraz T₃ – Środkowej Polski. Typ T₁ – Regionu Wyżynnego charakteryzował się stosunkowo wysokimi dochodami osobistymi na tle całej zbiorowości, co może świadczyć o inicjatywie rolników zamieszkujących ten region.

Tabela 2. Dochody gospodarstw indywidualnych w latach 1987-1998

Dochód rolniczy / gospodarstwo		Dochód osobisty / gospodarstwo		Symbol typu produkcyjnego
1987-88 (zł)	1998 (PLN)	1987-88 (zł)	1998 (PLN)	
84 200	9 127	111 800	27 722	T ₁
133 700	19 193	146 200	32 299	T ₂
59 000	15 649	92 700	27 232	T ₃
79 200	17 726	103 700	27 249	T ₄
83 300	17 426	105 300	23 999	T ₅
65 900	13 131	92 500	19 321	T ₆
13 700	9 272	15 800	20 621	T ₇

Źródło: opracowanie własne

Najwyższe dochody rolnicze osiągają gospodarstwa reprezentujące typy: T₂ – Środkowo-wschodniej Polski, T₄ – Regionu Pojezierzy oraz T₅ – Regionu Górskiego, które dysponują potencjalnie słabymi warunkami gospodarowania. Należy nadmienić, że typ T₄ – Regionu Pojezierzy (o wadliwej strukturze użytków rolnych) charakteryzował się wysokimi dochodami rolniczymi w przeliczeniu na 1 ha UR oraz na 1 osobę pełnozatrudnioną.

Najwyższe dochody osobiste generowały gospodarstwa typów T₁ – Regionu Wyżynnego, T₂ – Środkowo-wschodniej Polski, T₄ – Regionu Pojezierzy oraz T₅ – Regionu Górskiego.

Analizując przestrzenne rozmieszczenie gospodarstw można stwierdzić, że najlepsze dochodowo regiony położone są w południowej Polsce (Region Wyżynny i Region Górski) oraz w Północnej i Środkowo-wschodniej Polsce (Region Pojezierzy i Północno-wschodniej Polski).

Podstawowym źródłem utrzymania w latach 1987-1990 dla większości analizowanych gospodarstw był dochód rolniczy. Największy udział dochodów rolniczych w dochodach osobistych w latach 1987-1988 zanotowano w typie T₂ – Środkowo-wschodniej Polski, wynosił on 91%. Najmniejszym udziałem dochodu rolniczego w dochodach osobistych w latach 1987-1988 charakteryzował się typ T₃ – Środkowej Polski. W kolejnych latach relacje te ulegały zmianom. Począwszy od 1991 r. obserwuje się wyraźny spadek udziału dochodów rolniczych w dochodzie osobistym. W niektórych typach produkcyjnych spadki te sięgały 30%, jak w przypadku typów T₁ – Regionu Wyżynnego, T₃ – Środkowej Polski, T₄ – Regionu Pojezierzy, T₆ – Północno-wschodniej Polski. Taka tendencja utrzymuje się aż do roku 1993. Od 1994 r. następuje powolny wzrost udziału dochodów rolniczych w poszczególnych typach. Analiza tych relacji pozwoliła stwierdzić, że wystąpiło w poszczególnych typach zróżnicowanie udziału dochodów rolniczych w dochodach osobistych.

Dla przeważającej większości badanych gospodarstw działalność rolnicza nie była jedynym źródłem dochodów.

Tabela 3. Struktura dochodu osobistego rodzin rolniczych w latach 1987-1998

Wyszczególnienie	Rok											
	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98
Dochód osobisty, %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Dochód rolniczy netto, %	79	82	14	31	57	50	60	67	67	56	46	47
Inne dochody razem, %	21	18	86	69	43	50	40	33	33	44	54	53
W tym:												
z pracy poza gospodarstwem, %	9	10	60	28	32	23	12	16	15	27	29	22
świadczenia społeczne, %	3	2	24	25	9	21	22	14	8	10	21	17
pozostałe dochody, %	9	6	2	16	2	6	6	3	10	7	4	14

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych rachunkowości rolnej IERiGŻ

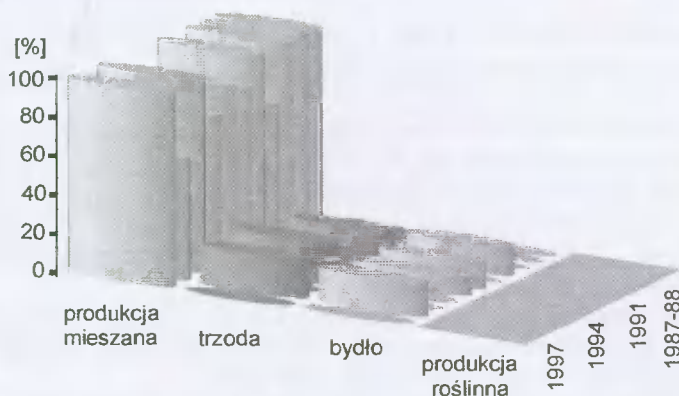
Wśród dochodów pozarolniczych największe znaczenie mają dochody z pracy zarobkowej, które w latach 1987-1998 stanowiły od 16% do 35%. W największym stopniu praca zarobkowa determinowała sytuację dochodową rodzin użytkujących gospodarstwa o niskich dochodach rolniczych (T_1 – Regionu Wyżynnego, T_3 – Środkowej Polski, T_6 – Północno-wschodniej Polski, T_7 – Środkowo-zachodniej Polski).

Drugim ważnym źródłem dochodów są dochody pochodzące z rent i emerytur, stanowiące od 7% do 10%. To źródło dochodów zasilało gospodarstwa zarówno o niskich, jak i wysokich dochodach rolniczych.

Analizując strukturę dochodów warto zwrócić uwagę na niewielki udział (od 1% do 5%) w analizowanych latach dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej. Największym udziałem dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w latach 1987-1998 charakteryzuje się typ produkcyjny T_1 – Regionu Wyżynnego. Działalność rolnicza prowadzona na własny rachunek dostarczała gospodarstwom rolnym przeciętnie sześciokrotnie mniejszych dochodów niż świadczenia socjalne w postaci rent i emerytur.

3.3. Struktura produkcji badanych gospodarstw

W celu przeanalizowania związku pomiędzy obranym kierunkiem produkcyjnym a dochodami gospodarstw rolniczych dokonano analizy struktury produkcji badanych gospodarstw, co zaprezentowano na rysunku 1.

Rys. 1. Główne kierunki produkcji rolniczej w badanych gospodarstwach

W Polsce przeważają gospodarstwa niewyspecjalizowane. Spośród ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych największy odsetek (42%) prowadzi produkcję mieszaną.

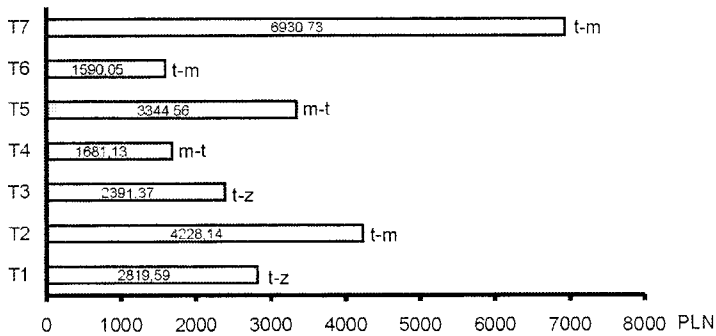
W badanych gospodarstwach panuje analogiczna sytuacja – wyraźnie dominują gospodarstwa niewyspecjalizowane, które prowadzą produkcję mieszaną, natomiast niewielki odsetek gospodarstw (29%) zajmuje się hodowlą bydła mlecznego lub trzody chlewnej. Żadne z gospodarstw nie było ukierunkowane na produkcję roślinną.

W celu przeanalizowania zależności wielkości dochodu rolniczego z kierunkiem produkcyjnym posłużono się dochodem rolniczym netto w przeliczeniu na 1 gospodarstwo. Analiza wyników pozwoliła stwierdzić, że wielkość dochodów rolniczych osiągniętych przez gospodarstwa należące do różnych typów produkcyjnych nie zawsze ma związek z obranym kierunkiem produkcyjnym.

Analiza wykazała, że:

- przed urynkowaniem gospodarki, w latach 1987-1989 istniał wyraźny związek poziomu uzyskiwanych dochodów z obranym kierunkiem produkcji,
- w latach 1990-1994, 1996-1997 wielkość dochodów rolniczych nie była związana z obranym kierunkiem produkcyjnym.

Zależność tę zaprezentowano dla dwóch wybranych okresów badawczych, tj. roku 1992 i 1989 (rys. 2a i 2b).

Rys. 2a. Zależność pomiędzy wielkością dochodu rolniczego a kierunkiem produkcyjnym w 1992 r.

Kierunki produkcyjne: t-z – trzodowo-zbożowy, t-m – trzodowo-mleczny, m-t – mleczno-trzodowy

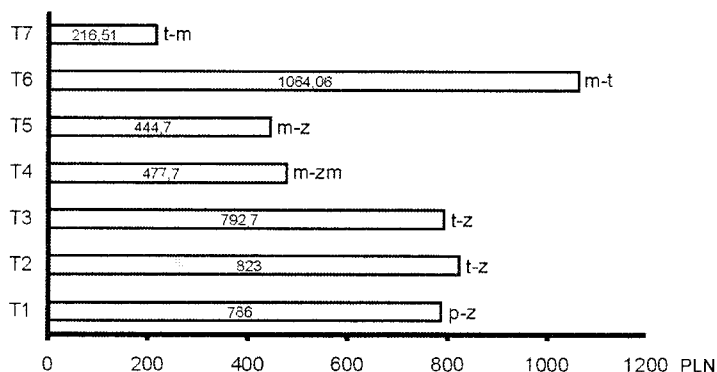
W analizowanej zbiorowości (w 1992 r.) wyodrębniono typy produkcyjne o następujących kierunkach produkcyjnych: trzodowo-zbożowym, trzodowo-mlecznym i mleczno-trzodowym.

Różnice dochodów wygenerowanych przez gospodarstwa reprezentujące typy o kierunku trzodowo-mlecznym sięgały od 50 do 75%. Dochody w typie T₇ – Środkowo-zachodniej Polski były przeszło cztery razy wyższe od dochodów w typie T₆ – Północno-wschodniej Polski i prawie dwa razy wyższe od dochodów w typie T₂ – Środkowo-wschodniej Polski. Różnica między typami T₂ – Środkowo-wschodniej Polski i T₆ – Północno-wschodniej Polski sięgała również 50%.

Taka sama sytuacja dotyczyła gospodarstw o kierunku mleczno-trzodowym reprezentujących typ T₄ – Regionu Pojezierzy i T₅ – Regionu Górskiego. Pomędzy prezentowanymi typami różnica w dochodach sięgała około 50%.

Nieco mniejsze różnice zaobserwowano w typach T₃ – Środkowej Polski i T₁ – Regionu Wyżynnego, reprezentujących kierunek trzodowo-zbożowy.

Nieco inną sytuację zaobserwowano w latach 1987-1989. W analizowanym okresie zauważono wyraźny związek poziomu dochodów z obranym kierunkiem produkcyjnym. Wyniki tej analizy zaprezentowano dla roku 1989 (rys. 2b). W analizowanej zbiorowości wyodrębniono typy o następujących kierunkach produkcyjnych: trzodowo-mlecznym, mleczno-trzodowym, mleczno-zbożowym, mleczno-ziemniaczanym, trzodowo-zbożowym i przemysłowo-zbożowym. W tym okresie gospodarstwa należące do typów T_2 – Środkowo-wschodniej Polski i T_3 – Środkowej Polski o kierunku trzodowo-zbożowym osiągały dochody na poziomie 800 zł.

Rys. 2b. Zależność pomiędzy wielkością dochodu rolniczego a kierunkiem produkcyjnym w 1989 r.

Kierunki produkcyjne: p-z – przemysłowo-zbożowy, t-z – trzodowo-zbożowy, m-mz – mleczno-ziemniaczany, m-z – mleczno-zbożowy, m-t – mleczno-trzodowy, t-m – trzodowo-mleczny

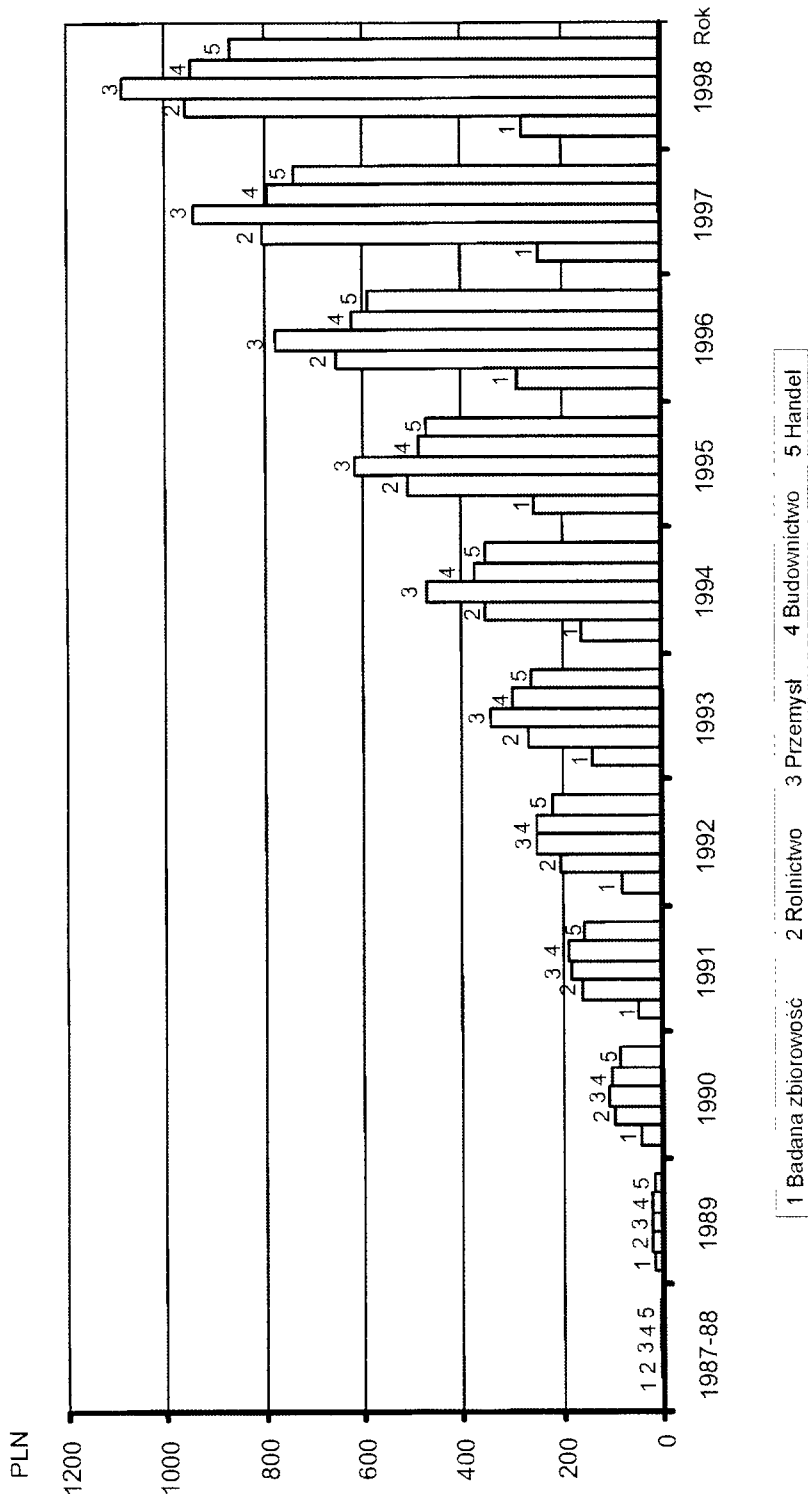
Do porównania dochodów z gospodarstw indywidualnych posłużono się dochodem osobistym w przeliczeniu na 1 osobę pełnosprawną-pełnozatrudnioną.

Relacje dochodu rolniczego netto na 1 osobę pełnosprawną-pełnozatrudnioną w badanej zbiorowości do średniej płacy w pozostałych działach gospodarki przedstawiono na rysunku 3.

Dla zilustrowania sytuacji dochodowej gospodarstw przed urynkowaniem gospodarki żywnościowej (w latach 1987-1989) przedstawiono relacje dochodu rolniczego netto na 1 osobę pełnosprawną-pełnozatrudnioną w badanej zbiorowości do średniej płacy w pozostałych działach gospodarki – rysunek 4.

Na podstawie rysunków 3 i 4 można stwierdzić, że wszystkie wybrane działy gospodarki narodowej uzyskują przeciętne miesięczne wynagrodzenie wyższe niż dochód rolniczy netto w analizowanych gospodarstwach.

Relacje te przedstawiają się następująco: w latach 1987-1988 dochody gospodarstw rolniczych były o około 60% niższe od wynagrodzeń ogółem. Największe dysproporcje wystąpiły pomiędzy dochodami badanej zbiorowości a wynagrodzeniem netto w przemyśle. Dochód rolniczy netto w analizowanej zbiorowości stanowił około 34% wynagrodzenia pracowników zatrudnionych w przemyśle. W roku 1989 dochody gospodarstw rolniczych były nieznacznie mniejsze od dochodów w pozostałych działach. Dochód rolniczy netto badanej zbiorowości był tylko o 18 punktów procentowych niższy od dochodów pozyskiwanych w innych działach gospodarki ogółem. Najmniejsze dysproporcje wystąpiły pomiędzy handlem a rolnictwem; dochód rolniczy był porównywalny z wynagrodzeniem w handlu, wynoszącym około 17 PLN (170.000 starych złotych).

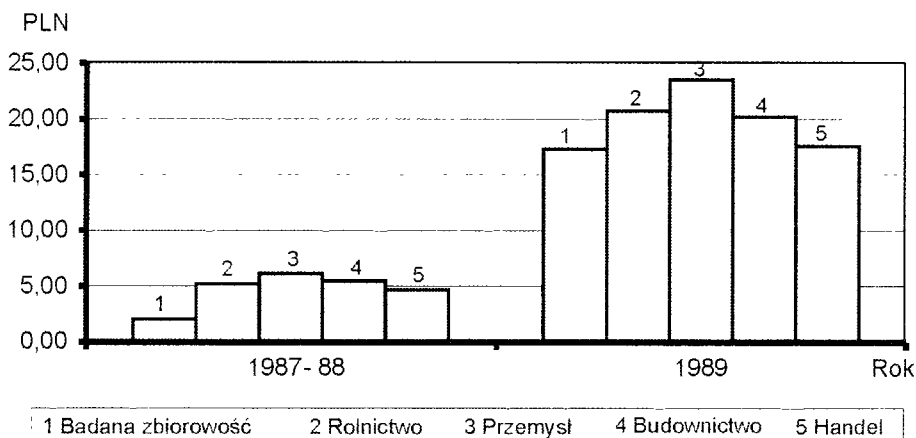
Rys. 3. Relacja dochodu rolniczego netto do średniej płacy w innych działach gospodarki narodowej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IIRiGŻ.

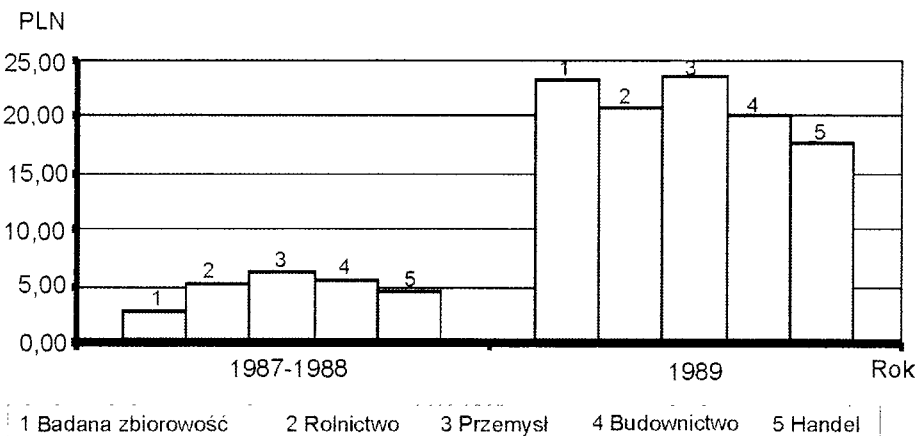
Największy dysparytet dochodowy wystąpił pomiędzy badaną zbiorowością a przemysłem i wyniósł on około 26% (rys. 4).

Znaczne dysproporcje wystąpiły po roku 1989, kiedy wielkość dochodu rolniczego netto analizowanych gospodarstw stanowiła około 40% ogólnego wynagrodzenia w innych działach. Jeszcze większy dysparytet dochodowy wystąpił po roku 1996, w którym dochód rolniczy netto w analizowanej zbiorowości stanowił około 27% ogólnego wynagrodzenia w innych działach (rys. 3).

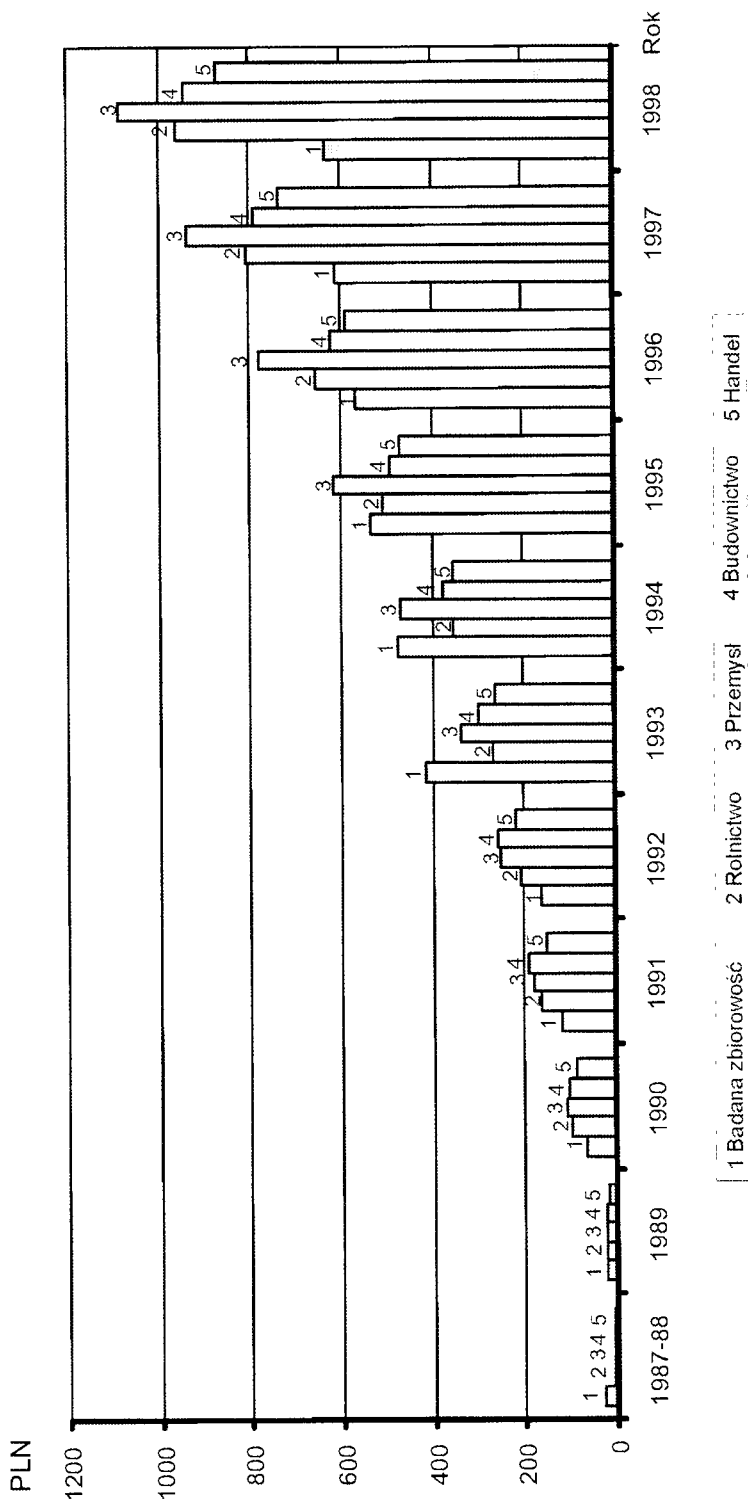
Rys. 4. Relacja dochodu rolniczego netto do średniej płacy w innych działach gospodarki narodowej.
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ

Znacznie korzystniejsze relacje można zaobserwować analizując stosunek dochodu osobistego na osobę pełnosprawną-pełnozatrudnioną do średnich wynagrodzeń miesięcznych w wybranych działach gospodarki narodowej, który został zaprezentowany na rysunkach 5 i 6.

Rys. 5. Relacja dochodu osobistego do średniej płacy w innych działach gospodarki narodowej w latach 1987-1989.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ

Rys. 6. Relacja dochodu osobistego do sredniej placy w innych dzialach gospodarki narodowej w latach 1987-1998.
Zródło: opracowanie własne na podstawie danych IERiGZ

W latach 1987-1988 dochody te stanowiły około połowę wartości średnich miesięcznych wynagrodzeń ogółem. Bardzo korzystne relacje dochodu osobistego do średniej płacy w innych działach gospodarki wystąpiły w roku 1989. Dochód osobisty na 1 osobę pełnosprawną-pełnozatrudnioną był o około 13% wyższy od średnich miesięcznych wynagrodzeń ogółem i jednocześnie porównywalny ze średnimi płacami pozyskiwanymi przez pracowników zatrudnionych w przemyśle (rys. 5).

Po roku 1989 dochody osobiste stanowiły około 66% ogólnego wynagrodzenia w innych działach i znacznie się obniżyły w stosunku do dochodów osobistych pozyskiwanych przez gospodarstwa badanej zbiorowości w roku 1989. Sytuacja taka utrzymywała się do roku 1992. W latach 1993-1994 relacje dochodów osobistych w stosunku do średnich miesięcznych wynagrodzeń ogółem były bardzo korzystne dla analizowanej zbiorowości.

W roku 1993 dochody osobiste pozyskiwane w badanych gospodarstwach były o około 30% wyższe od średnich miesięcznych płac ogółem, a w roku 1994 były wyższe o około 11%. Dopiero po 1994 roku można zauważyć powiększający się dysparytet dochodów osobistych analizowanej zbiorowości w stosunku do ogólnego wynagrodzenia w innych działach. W roku 1995 dochody osobiste gospodarstw obniżyły się o około 5% w odniesieniu do średnich miesięcznych wynagrodzeń ogółem, w roku 1996 o około 20%, a w latach 1997-1998 spadły o około 35% (rys. 6).

4. Podsumowanie i wnioski

Celem pracy było określenie poziomu i zróżnicowania dochodów gospodarstw rolniczych w latach 1987-1998 w zależności od przynależności do typu produkcyjnego.

W pracy ustalono także źródła uzyskiwania dochodów rolniczych oraz porównano poziom dochodów rolniczych z dochodami zatrudnionych w innych nierolniczych działach gospodarki.

Starano się również uzyskać odpowiedź na pytanie: czy i w jakim stopniu pogorszyła się sytuacja dochodowa gospodarstw w okresie transformacji systemowej.

Źródło danych stanowiły informacje dotyczące gospodarstw indywidualnych, które dla IERiGŻ prowadziły nieprzerwanie w latach 1987-1998 rachunkowość rolną.

Szczegółowym analizom poddano 206 gospodarstw rozmieszczonych na terenie całego kraju.

W pracy wykonywano obliczenia statystyczne wykorzystując arkusz kalkulacyjny EXCEL oraz program STATISTICA. Do grupowania gospodarstw w typy produkcyjne wykorzystano metodę dendrytu wrocławskiego. Do oceny i prezentacji uzyskanych wyników zastosowano analizę merytoryczną, zestawienia tabelaryczne i graficzne.

Na podstawie przeprowadzonych badań można sformułować następujące wnioski:

1. Zastosowanie metody dendrytu wrocławskiego pozwoliło wydzielić 7 jednorodnych grup gospodarstwa, które określono jako typy produkcyjne. Grupy te przyjęły nazwy regionu geograficznego, w którym znajdowały się należące do danej grupy gospodarstwa. Poprawność grupowania oceniono na podstawie wartości średnich i wskaźników zmienności. Poszczególne grupy wyraźnie różniły się wartościami średnich cech diagnostycznych, a wskaźniki zmienności tych cech nie przekraczały ogólnego wskaźnika zmienności dla całej badanej populacji. Grupowanie pozwoliło analizować gospodarstwa w ujęciu przestrzennym i dynamicznym.
2. Wykorzystywane w obliczeniach i analizie dane pozwoliły wybrać cechy diagnostyczne, konieczne do dokonania poprawnego grupowania gospodarstw. Wybór cech

diagnostycznych podyktowany został specyfiką wybranej metody, oceną merytoryczną oraz siłą związków korelacyjnych i wskaźników zmienności cech konkurujących o wejście do zbioru cech diagnostycznych. Jako cechy diagnostyczne wybrano: powierzchnię użytków rolnych, wskaźnik bonitacji oraz udział trwałych użytków zielonych w strukturze użytków rolnych.

3. W badanej zbiorowości przeważają gospodarstwa z produkcją mieszaną. W latach 1987-1990 oraz 1992, 1995 i 1997 prowadziły ją wszystkie analizowane grupy gospodarstw, w roku 1991 produkcję wielostronną prowadziło 71% gospodarstw, w latach 1993-1994 – około 85%, a w roku 1996 i 1998 – około 63%. Tylko w niektórych typach i latach wydzieliły się kierunki z produkcją jednostronną, ukierunkowaną na bydło mleczne lub trzodę chlewną.
4. Wielkość dochodów rolniczych osiąganych przez gospodarstwa należące do różnych typów nie zawsze była skorelowana z kierunkiem produkcyjnym. Analiza wykazała, że tylko w okresie przed urynkowaniem gospodarki dochód rolniczy był związany z obranym kierunkiem produkcyjnym i dotyczył typów T_3 i T_2 , reprezentujących kierunek trzodowo-zbożowy. W latach późniejszych gospodarstwa należące do różnych typów, prowadzące te same kierunki produkcji osiągały różny poziom dochodów.
5. Udział dochodu rolniczego w dochodzie osobistym w gospodarstwach rolnych zmniejszał się – w latach 1987-1988 wynosił 78%, natomiast w 1998 roku – 62%. Oznacza to, że znaczenie dochodów dodatkowych było coraz większe i zróżnicowane w typach produkcyjnych. Największe znaczenie dochody pozarolnicze miały w typie T_1 – Regionu Wyżynnego, najmniejsze w typie T_4 – Regionu Pojezierzy.
6. Wśród dochodów spoza gospodarstwa największe znaczenie miał dochód z pracy zarobkowej. Rola tego dochodu była zróżnicowana w zależności od potencjalnych warunków gospodarowania. Praca zarobkowa w największym stopniu determinowała sytuację dochodową rodzin użytkujących gospodarstwa o słabym potencjale produkcyjnym i niskich dochodach rolniczych (T_1 , T_3 , T_6 , T_7). W latach 1987-1998 w typach produkcyjnych o dochodach wysokich (T_2 , T_4 , T_5) z tego źródła pochodziło od 1 do 18% dochodów, natomiast w typach o dochodach niskich – od 2 do 29% dochodów.
7. Większość analizowanych gospodarstw uzyskiwała średnie dochody na osobę pełno-sprawną-pełnozatrudnioną niższe od średniej płacy w działach nierolniczych. Zróżnicowanie dochodowe zależało od typu produkcyjnego i okresu badawczego. W charakteryzowanym okresie w skrajnych przypadkach sięgało 93%. Tylko gospodarstwa należące do typów T_1 i T_6 w roku 1989 uzyskały wyniki lepsze od dochodów poza rolnictwem.
8. W okresie transformacji systemowej poziom dochodu rolniczego obniżył się bardziej aniżeli dochodu osobistego. Zmiany warunków gospodarowania spowodowały większy napływ do gospodarstw dochodów pozarolniczych, pochodzących zwłaszcza z pracy zarobkowej poza gospodarstwem oraz świadczeń socjalnych. Silniej zarysowały się one w gospodarstwach ekonomicznie słabszych.